

Jakub Łukaszewski

Odnalezione fragmenty najstarszego kodeksu rękopiśmiennego z klasztoru cystersów w Łeknie-Wągrowcu

Biblioteka 19 (28), 31-45

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAKUB ŁUKASZEWSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Historii

Odnalezione fragmenty najstarszego kodeksu rękopiśmiennego z klasztoru cystersów w Łeknie-Wągrowcu

STRESZCZENIE. Artykuł przedstawia efekty kwerendy w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie, w trakcie której udało się natrafić na pięć starodruków oprawionych w pergaminowe karty pochodzące niewątpliwie z jednego rękopisu. Ponadto kwerenda w zespole Ms. Fragmenty ujawniła istnienie jeszcze dwóch kart z tego rękopisu, wyjętych już z opraw. Analizy kodykologiczna oraz paleograficzna pozostałości tego manuskryptu wykazują, że powstał on najwyżej w końcu XII wieku w skryptorium cysterskim. Treść zachowanych siedmiu fragmentów sugeruje, że są one pozostałością po dużych rozmiarów homiliarzu (część *de tempore, pars aestivalis*). Cztery starodruki, w których oprawach stwierdzono fragmenty rękopisu, pochodziły z dawnej biblioteki klasztoru cystersów w Wągrowcu. Można zatem z dużym prawdopodobieństwem przypuścić, że sam rękopis, którego karty wykorzystano do ich oprawy, wchodził niegdyś w skład biblioteki tego klasztoru. Tym samym pergaminowe fragmenty odnalezione w oprawach wągrowieckich starodruków są pozostałością po jak dotąd najstarszym znanym kodeksie rękopiśmiennym z dawnego opactwa w Łeknie-Wągrowcu.

SŁOWA KLUCZOWE: fragmenty rękopisu, starodruki, oprawy, Łekno, Wągrowiec, cystersi, paleografia.

Zasoby dawnej Biblioteki Katedralnej i Seminaryjnej Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (AA Gniezno) kryją sporo niespodzianek. W trakcie przeprowadzanej od 2013 roku inwentaryzacji zespół kierowany przez dra Piotra Pokorę natrafił na bardzo wiele starodruków, w których oprawach wykorzystano wtórnie, jako makulaturę introligatorską, fragmenty pergaminowych manuskryptów¹. Na szczególną uwagę zasługują oprawy pięciu starodruków, których okładziny pokryto pergaminowymi

¹ Projekt „Inwentaryzacja zasobu Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie” prowadzony jest w ramach grantu finansowanego z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki MNiSW (nr 11H 12 0179 81).

kartami, pochodzącymi z jednego kodeksu średniowiecznego. W niniejszym tekście opiszę wspomniane fragmenty pod kątem kodykologicznym i paleograficznym, określe czas i środowisko ich powstania oraz zidentyfikuję zawarte w nich teksty.

1. Starodruk o sygn. AA Gniezno BK 1656 wchodzi w skład zespołu Biblioteki Katedralnej, zawiera dzieło Wilhelma Durandusa, *Rationale Divinorum Officiorum*, Wenecja, Grazioso Percacino, 1586 (il. 1).
2. Starodruk o sygn. AA Gniezno BS 3497 zawiera dzieło Ambrosiusa Calepinusa, *Lexicon*, Kolonia, Prael, 1534. Zarówno ten egzemplarz, jak i pozostałe trzy księgi pochodzą z zasobu dawnej Biblioteki Seminaryjnej (il. 3).
3. Starodruk o sygn. AA Gniezno BS 4559 jest uszkodzony, brak w nim początkowych kart, ale można stwierdzić, że składa się z dwóch współprawnych dzieł Martinusa de Azpilcueta. Pierwszy utwór to *Commentaria in septem distinctiones de paenitentia*, który wydano w Rzymie, w oficynie Tornieriego, w 1586 roku; drugie dzieło to *Commentarius de anno Iobelaeo*, opublikowane także w Rzymie, w tej samej oficynie, w 1585 roku.
4. Wolumin o sygn. AA Gniezno BS 5085 złożony jest z dwóch współwydanych utworów Benedictusa Fidelisa, *Paradisus Concionatorum* [...] *Pars Prima* i *Pars Secunda*, opublikowanych w 1659 roku w Kolonii, w oficynie Johanna Busaeusa.
5. Ostatni starodruk (sygn. AA Gniezno BS 6214), oprawiony we fragment karty pergaminowego rękopisu, jest uszkodzony, brak w nim początkowych kart. Ze względu na treść i cechy charakterystyczne druku można stwierdzić, że to *Regulae Societatis Jesu*, wydana w Poznaniu, w oficynie kolegium jezuitów w 1741 roku².

Oprócz uszkodzonego starodruku o sygn. AA Gniezno BS 4559, którego proveniencja jest nieznana, pozostałe cztery księgi wchodziły w skład biblioteki opactwa cystersów w Wągrowcu³.

Dzięki kwerendzie przeprowadzonej w zespole „AA Gniezno Ms. Fragmety”, zawierającym resztki pergaminowych rękopisów wyciągniętych niegdyś z opraw, udało się odnaleźć jeszcze dwa fragmenty tego rękopisu⁴. Oznaczone są sygnaturami: AA Gniezno Ms. Fragm. 1 i AA Gniezno

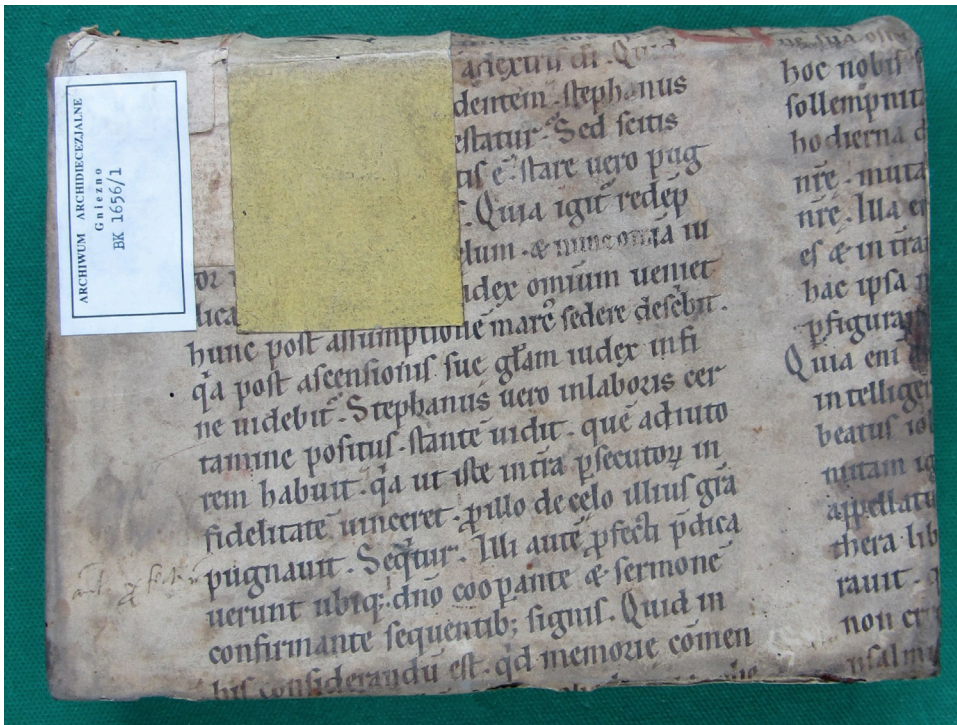
² K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 26, Kraków 1915, s. 168.

³ Odczyty not proveniencyjnych znajdują się poniżej, w dołączonym do artykułu Aneksie: AA Gniezno BK 1656 (por. niżej: Aneks, nr 1), AA Gniezno BS 3497 (por. niżej: Aneks, nr 2), 5085 (por. niżej: Aneks, nr 4), 6214 (por. niżej: Aneks, nr 5).

⁴ Rkp Inwentarz fragmentów rękopiśmiennych MsFragm A: nr1-. Pergaminy. Prowadzenie inwentarza rozpoczęto 30 października 1969 roku. Trzeba podkreślić, że na wykorzystywanie kart dawnych, pergaminowych rękopisów do opraw ksiąg

Ms. Fragm. 287. Według informacji zapisanych przez ks. Bogdana Bolza na kopertach, w których przechowywane są te fragmenty, pierwszy miał być zdjęty z okładziny dzieła Antoniusa Mizaldusa, *De hortorum cultu*, wydanego prawdopodobnie w Kolonii, w oficynie Johanna Gymnicusa w 1576 roku (zob. niżej: Aneks, nr 6). Drugi fragment zdjęto z woluminu zawierającego dzieło Bartholomeusa a S. Fausti, *Thesaurus religiosorum*, który wydano w Lyonie w 1623 roku. Księga pochodziła z dawnej biblioteki klasztoru cystersów w Wągrowcu (zob. niżej: Aneks, nr 7). Jak dotąd w trakcie inwentaryzacji zespołu Biblioteki Katedralnej w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie nie natrafiono na te druki.

Opis kodykologiczny omawianych fragmentów znajdujących się na oprawach druków nie jest łatwy. Karty zostały mocno przycięte, oklejono je papierowymi, grzbietowymi sztyldzikami, poza tym są miejscami silnie zabrudzone i uszkodzone. Natomiast luźne fragmenty AA Gniezno

Il. 1. Dolna okładzina starodruku o sygn. AA Gniezno BK 1656

Źródło: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie. Fot. Tomasz Kawaler.

w wągrowieckim klasztorze zwróciła także uwagę Jolanta Byczkowska-Sztaba, por. J. Byczkowska-Sztaba, *Nieznane fragmenty liturgiku muzycznego na oprawie Kroniki wągrowieckiej*, „Studia i Materiały do dziejów Pałuk” 2003, t. 4, s. 153–178.

Ms. Fragm. 1 i 287 również są zdefektowane, poprzącinane i z jednej strony mocno zanieczyszczone resztkami kleju⁵.

Wykorzystany materiał i sposób przygotowania stron pod zapis były takie same we wszystkich fragmentach. Karty sporządzono z pergaminu, który można określić jako północny – jest on stosunkowo gruby, sztywny, wyprawiony z obydwu stron⁶. Liniowanie wykonano metalowym (ołowianym) rysikiem. Schemat pisarski jest niemal identyczny we wszystkich fragmentach. Na każdej stronie wykonano dwie kolumny pod zapis, ograniczone na skrajnych i wewnętrznych marginesach pojedynczymi liniami pionowymi, a od góry i dołu pojedynczymi liniami poziomymi. Szerokość kolumn wynosi około 125–126 mm, wysokość: 370–380 mm, intercolumnium: 24–25 mm, obszar justowania: około 375 × 275 mm. Liczba wierszy jest zmienna i wynosi 44 lub 45 wersów na stronie, natomiast interlinia ma około 0,9 mm. Pierwotny rozmiar kart, z powodu przecięć, trudno oszacować, ale dzięki zachowaniu AA Gniezno Ms. Fragm. 287 można przypuszczać, że karty miały około 48 cm wysokości i około 34–35 cm szerokości (il. 2). A więc i kodeks, z którego je wycięto, był sporych rozmiarów.

W celu dokładniejszego określenia czasu oraz środowiska powstania tych pozostałości należy przyjrzeć się rozmieszczeniu pisma na stronie, samemu pismu oraz zdobieniom.

Uwagę przykuwa pierwszy wers, który został zapisany ponad początkową, skrajną linią górną⁷. Taka praktyka, jak wskazują badacze, była stosowana do końca XII wieku, później kopiści zaczęli pisać poniżej pierwszej linii⁸.

Fragmenty zostały zapisane przez jednego skrybę⁹, dobrej jakości czarnym inkaustem, kodeksowym pismem określanym obecnie w literaturze mianem minuskuły romańskiej, romańsko-gotyckiej, wczesnogotyckiej

⁵ Opis kodykologiczny wszystkich fragmentów i identyfikacja zawartych w nich tekstów znajdują się poniżej, w dołączonym do artykułu Aneksie.

⁶ A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 2009, s. 102; W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 2011, s. 53–54.

⁷ Praktyka możliwa do obserwacji na fragmentach kart zachowanych w lepszym stanie, tj. z opraw starodruków: AA Gniezno BK 1656, AA Gniezno BS 3497, BS 5085, oraz na luźnych fragmentach AA Gniezno Ms. Fragm. 1 i 287.

⁸ N.R. Ker, *From above top line to below top line: a Change into Scribal Practice*, „Celtica” 1960, t. 5, s. 13–16; A. Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge 2008, s. 39.

⁹ Pod względem cech fizycznych pismo można określić jako proste, wyraźne, staranne, stosunkowo słabo skonstrastowane, luźne, z wyraźnymi spacjami między wyrazami. Nie jest to ręka kaligrafa, ale doświadczzonego pisarza.

Il. 2. Strona verso karty o sygn. AA Gniezno Ms. Fragm. 287

Źródło: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie. Fot. Jakob Łukaszewski.

lub pregotyckiej – charakterystycznym dla XII wieku¹⁰. W piśmie widoczna jest tendencja do ścieśniania liter i załamywania łuków. Łaski górne i dolne minuskułnych liter, takich jak *b*, *d*, *h*, *l*, *p*, oraz początkowe łaseczki *u*, *n*, *m*, a także litera *i* opatrzone są w górnej części charakterystycznym

¹⁰ B. Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin 1979, s. 166 i n.; A. Gieysztor, op.cit., s. 125 i n.; A. Derolez, op.cit., s. 56 i n.; E. Kwakkel, *Biting, kissing, and the Treatment of Feet: The Transitional script of the Long Twelfth Century*, w: *Studies in Medieval and Renaissance Book Culture. Turning Over a New Leaf: Change and Development in the Medieval Book*, red. E. Kwakkel, R. McKitterick, R. Thomson, Leiden 2012, s. 85 i n.; G. Powitz, *Datieren und Lokalisieren nach der Schrift*, „Bibliothek und Wissenschaft“ 1976, t. 10, s. 127 i n.; W. Semkowicz, op.cit., s. 257 i n.

rozszerzeniem lub rozwidleniem. Cechy te zauważalne są od XI do XII wieku¹¹. Dolne części liter *m* i *n* nie zawsze zakrzywiają się w prawo ponad dolną linią podstawową, przestrzeń między nimi jest wyraźna. Litera *a* ma niemal prosty trzonek, zakończony niewielkim, poziomym daszkiem. Litera *g* posiada dużą, okrągłą, zamkniętą kaudę, co może być cechą charakterystyczną raczej dla końca XII wieku, później kauda staje się mniejsza i traci okrągły kształt na rzecz kanciastych konturów¹². Kopista, choć niekonsekwentnie, stawiał już ukośne kreski nad podwójnym *i*¹³. Warto zwrócić uwagę na sposób zapisania minuskulnego prostego *r* na końcu słów. Prawe ramię tej litery zakończone jest włoskowatym przedłużeniem, charakterystycznym dla pisma kodeksów kręgu germańskiego¹⁴.

Bardzo istotnym elementem wskazującym na pregotycki typ pisma jest widoczna w kilku miejscach zbitka liter *pp*¹⁵. Natomiast z połączeń liter opisanych niegdyś w dwóch regułach przez Wilhelma Meyera pojawia się tylko połączenie litery *o* z „okrągłym” *r*¹⁶. Należy także zwrócić uwagę na występowanie ligatury *et* wyłącznie w formie *ƿ*¹⁷ oraz ligatur *st* i *ct* – cechy typowe dla pisma okresów wcześniejszych. W tej ostatniej jednak dwie litery nie są ze sobą połączone.

Kolejnym elementem pomocnym w datacji jest konsekwentne użycie w zapisie *e caudata* (€) zamiast *ae* (nie tylko na końcach, lecz także wewnątrz i na początku wyrazów). Forma ta była bardzo popularna w XII wieku, zanikła jednak w latach 20. i 30. XIII stulecia¹⁸.

¹¹ A. Derolez, op.cit., s. 58–59; B. Bischoff, op.cit., s. 164–165; W. Semkowicz, op.cit., s. 261.

¹² A. Derolez, op.cit., s. 61, ryc. nr 27, s. 62, ryc. nr 28.

¹³ B. Bischoff, op.cit., s. 156; G. Powitz, op.cit., s. 129; A. Derolez, op.cit., s. 59; A. Gieysztor, op.cit., s. 117.

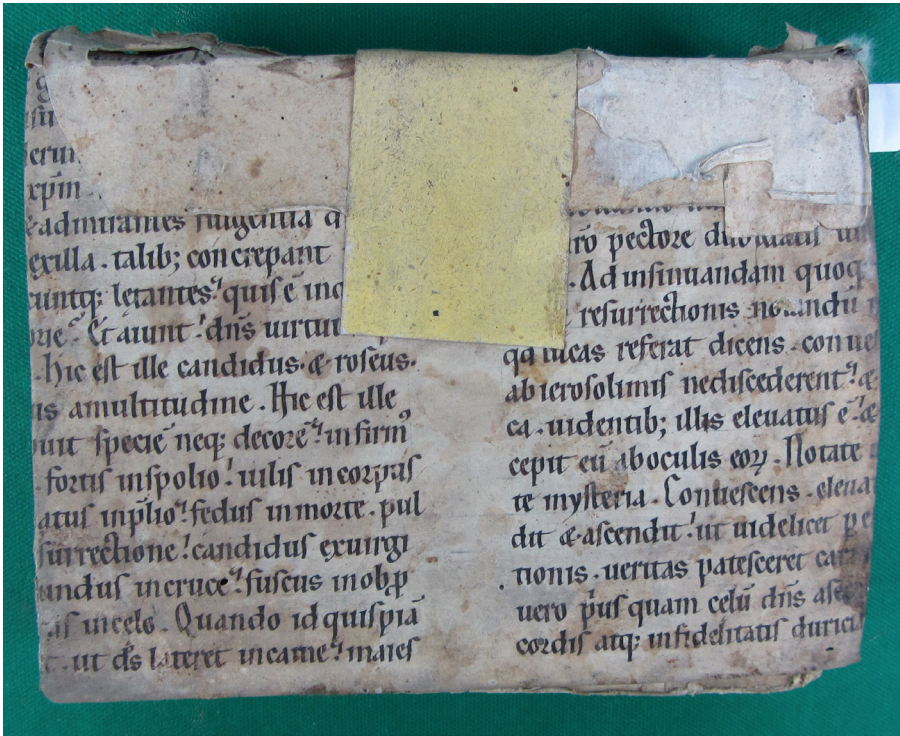
¹⁴ A. Derolez, op.cit., s. 63, ryc. nr 40.

¹⁵ B. Bischoff, op.cit., s. 145, tabl. nr 22, s. 165–166; A. Derolez, op.cit., s. 57; W. Semkowicz, op.cit., s. 261; A. Gieysztor, op.cit., s. 117.

¹⁶ B. Bischoff, op.cit., s. 167; A. Derolez, op.cit., s. 52. Forma częsta także w okresach wcześniejszych (X–XI wiek), por. A. Petrucci, *Censimento dei codici dei secoli XI–XII. Istruzioni per la datazione*, „Studi medievali” 1968, S. III, t. 9, s. 1115–1126.

¹⁷ A. Derolez, op.cit., s. 66, ryc. nr 65.

¹⁸ Ibidem, s. 65–66; B. Bischoff, op.cit., s. 156; A. Gieysztor, op.cit., s. 117; K. Jażdżewski, *Litera e caudata w dokumentach. Przyczynek do dziejów ortografii i paleografii*, „Studia Źródłoznawcze” 1978, t. 23, s. 40–52; idem, *Biblia henrykowska IF 13 i Psalterz trzebnicki IF 440. Dzieła kaligraficzne cystersa lubiąskiego z lat 1238–1245*, „Studia Źródłoznawcze” 1980, t. 25, s. 117; idem, *Dzieła kaligraficzne mnicha Jakuba, kopisty skryptorium cysterskiego w Lubiążu z pierwszej ćwierci XIII wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1976, t. 21, s. 36; idem, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów*

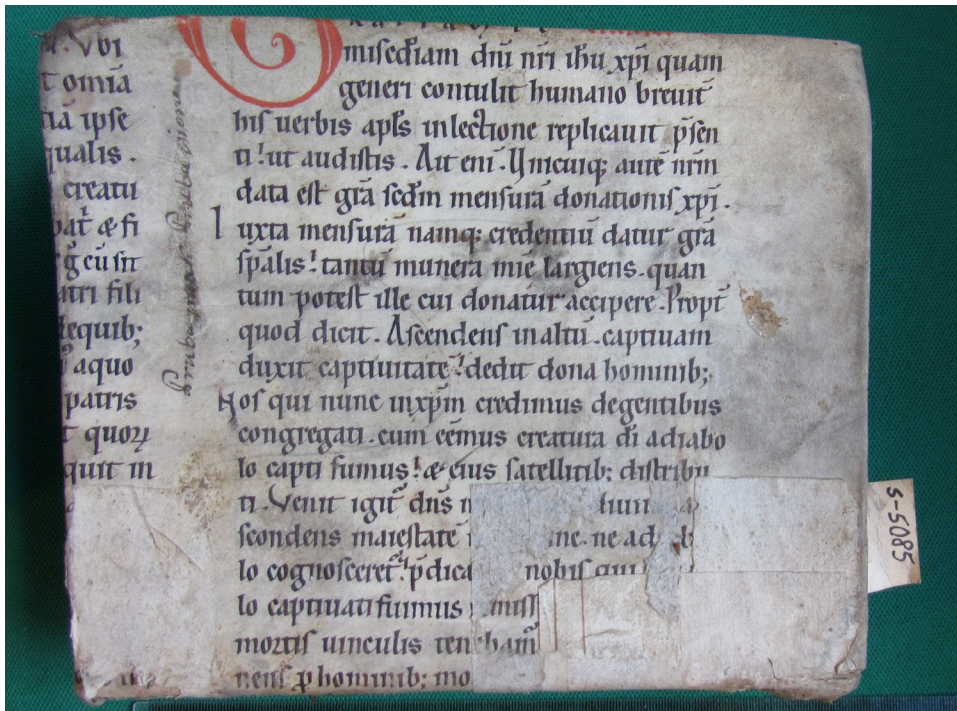
Il. 3. Dolna okładzina druku o sygn. AA Gniezno BS 3497
 Źródło: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie. Fot. Tomasz Kawaler.

Warto jeszcze omówić problem znaków interpunkcyjnych¹⁹. Kopista konsekwentnie stosował rozbudowany system, składający się z czterech takich znaków. Podstawowym była pojedyncza kropka (*periodus*), stawiana tuż nad dolną linią podstawową. Oznaczała krótką pauzę lub koniec frazy – po niej kopista stawiał literę majuskulną. Drugim rodzajem był tzw. *punctus elevatus*, dla sygnalizacji dłuższej średniej pauzy. Pojawia się też znak zapytania (*punctus interrogativus*). Najbardziej interesujący jest jednak tzw. *punctus flexus* (kształtem przypomina cyfry 7 lub 4, z kropką pod nimi)²⁰. Znak oznaczał krótszą średnią pauzę. Pierwsze przykłady

(1163–1642), Wrocław 1992, s. 179 i n.; A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII w.*, Zielona Góra–Wrocław 1996, s. 232 i n.

¹⁹ O interpunkcji w rękopisach średniowiecznych zob. zwłaszcza: M.B. Parkes, *Pause and Effect: An Introduction to the history of Punctuation in the West*, Aldershot 1992; J. Vezin, *La ponctuation du VIIIe au XIIe siècle*, w: *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*, red. J. Martin, J. Vezin, Paris 1990, s. 439–442.

²⁰ Por. K.K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura...*, s. 187 – tam o kropce: „[...] z nadpisaną jakby cyfrą 4 [...]” – w tym przypadku mowa o *punctus flexus*.

Il. 4. Dolna okładzina druku o sygn. AA Gniezno BS 5085, widoczny fragment inicjału G [*G*]ratiam

Źródło: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie. Fot. Tomasz Kawaler.

jego użycia pochodzą z X wieku z rejonów zachodniej Francji, natomiast od XII wieku stosowali go przede wszystkim cystersi, zwłaszcza w liturgicznych rękopisach²¹. Należy również podkreślić, że kopista nad samogłoskami często kreślił pionowe kreski – zaznaczał akcenty.

Na czterech fragmentach kart widoczne są rubrykacje²². Zachowały się skromne inicjały. Pierwszy inicjał, G (*[G]ratiam*), widnieje na fragmencie karty z oprawy starodruku o sygn. AA Gniezno BS 5085, wykonano go czerwoną farbą, ma wysokość sześciu wersów (il. 4). Drugi,

²¹ Cysterski system interpunkcji w XII wieku dotychczas najpełniej opracował Nigel Fenton Palmer – zob. N.F. Palmer, *Simul Cantemus, Simul Pausemus. Zur mittelalterlichen Zisterzienserinterpunktion*, w: *Lesevorgänge. Prozesse des Erkennens in mittelalterlichen Texten, Bildern und Handschriften (Medienwandel – Medienwechsel – Medienwissen 11)*, red. E.C. Lutz, M. Backes, S. Matter, Zürich 2010, s. 483–728; por. A. Derolez, op.cit., s. 185, ryc. nr 12; B. Bischoff, op.cit., s. 216–217; M.B. Parkes, op.cit., s. 73; J. Vezin, op.cit., s. 441.

²² Widoczne na fragmentach kart użytych do oprawy starodruków o sygn.: AA Gniezno BS 3497 i BS 5085 oraz AA Gniezno Ms. Fragm. 1 i 287.

ozdobniejszy, na luźnej karcie AA Gniezno Ms. Fragm. 287, przedstawia literę *H* ([*H*]odie terminatum), jest wysoki na siedem wersów, a wykonany został w kolorach czerwonym i zielonym. Z kolei na fragmencie z oprawy woluminu AA Gniezno BS 3497 widoczne jest puste miejsce na inicjał *I* ([*I*]n illo tempore).

Cechy zewnętrzne wskazują więc, że fragmenty kart pergaminowych pochodzą z jednego manuskryptu. Również treść potwierdza takie przypuszczenie. Wszystkie pozostałości zawierają teksty homilii św. Augustyna z Hippony, Grzegorza Wielkiego i Hrabana Maura. Są to homilie na święto Wniebowstąpienia Pańskiego lub na wigilię tego święta. Tylko AA Gniezno Ms. Fragm. 287 zawiera tekst dwóch homilii paschalnych (zob. niżej: Aneks, nr 7).

Rękopis, którego karty wykorzystano do oprawy w sumie siedmiu druków, był więc pierwotnie dużych rozmiarów homiliarzem, zawierającym kazania *de tempore, pars aestivalis* – przeznaczone na święta w części letniej roku liturgicznego²³. Rozmieszczenie pisma, jego wygląd ogólny, krój poszczególnych liter, znaków specjalnych oraz zdobienia wskazują na ostatnią ćwierć XII wieku jako czas powstania kodeksu. Użycie charakterystycznego (zwłaszcza dla tego okresu) zestawu znaków interpunkcyjnych może być bardzo mocnym dowodem na to, że rękopis skopiowano w cysterskim skryptorium, natomiast skryba mógł wywodzić się z germańskiego kręgu kulturowego. Rozbudowany system interpunkcji i zaznaczone akcenty nad niektórymi słowami pozwalają przypuszczać, że księgę przeznaczono do głośnego odczytywania, np. w klasztornej refektarzu.

Na koniec warto zastanowić się, gdzie i kiedy mogło dojść do rozprucia rękopisu i wykorzystania jego kart do oprawy kilku nowożytnych druków. Aby odpowiedzieć na to pytanie, warto zbadać noty proveniencyjne znajdujące się na drukach oprawionych w te karty. Co do dwóch zabytków można mieć wątpliwości. Książd Bolz nie podał not własnościowych księgi, z której zdjęto fragment o sygn. AA Gniezno Ms. Fragm. 1, a sam starodruk jak dotąd nie został odnaleziony. Z kolei wolumin o sygn. AA Gniezno BS 4559 jest uszkodzony – nie ma początkowych kart, na których mogłyby zachować się wpisy własnościowe. Pozostałe cztery starodruki z pewnością pochodzą z dawnego księgozbioru cystersów wągrowieckich²⁴. Również luźną kartę o obecnej sygn. AA

²³ S. Lech, *Homiliarz*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz et al., Lublin 1993, kol. 1179–1180; por. też R. Réginald, *Homélieux liturgiques médiévaux. Analyse de Manuscrits*, Spoleto 1980.

²⁴ Zob. wyżej: przyp. 3.

Gniezno Ms. Fragm. 287 zdjęto z okładziny księgi pochodzącej z tamtejszej biblioteki. Co więcej, jako wyklejki oprawy druku AA Gniezno BS 6214 użyto karty papierowego rękopisu zawierającego spis dochodów ze wsi należących do opactwa wągrowieckiego – Łazisk, Bobrownik i Łęgoła – sporządzonego w kwietniu 1786 roku. Najpewniej więc wspomnianym starodrukowi wykonano nowe oprawy na miejscu, w Wągrowcu, wykorzystując jako pokrycia ich okładek pergaminowe karty dawnego cysterskiego homiliarza. Sądzę, że dokonano tego podczas jednorazowej akcji, najpewniej po roku 1786 (taka data znajduje się we wspomnianym spisie dochodów), a na pewno przed rokiem 1871. Wtedy bowiem resztki dawnej biblioteki w Wągrowcu zinwentaryzowano, stworzono listę ksiąg, a wszystkie woluminy opatrzono charakterystycznymi szyldzikami z kolejnymi numerami²⁵.

Podsumowując, omawiane fragmenty rękopiśmiennych kart pochodzą z homiliarza spisanego w cysterskim skryptorium, najpewniej w ostatniej ćwierci XII wieku. Są one pozostałością po kodeksie będącym, być może, częścią wyposażenia biblioteki łekneńskiego opactwa jeszcze przed przeniesienia siedziby do Wągrowca. Z pewnością jednak są to najstarsze dotychczas znane fragmenty kodeksu rękopiśmiennego z dawnego klasztoru w Łeknie-Wągrowcu.

Aneks

Opis kodykologiczny, zawartość i proveniencja fragmentów rękopiśmiennych kart wykorzystanych w oprawach

1. Fragment rękopisu z oprawy starodruku o sygn. AA Gniezno BK 1656

Łac., k. XII w. Fragment pergaminowej karty o rozmiarze ok. 220 × 165 mm. Zachowane fragmenty 2 kolumn tekstu, szerokość kol.: 126 mm; intercolumnium: 24 mm. Widoczne 43 wiersze, interlinia ok. 0,9 mm (il. 1).

Zawartość: Gregorius Magnus, Homilia XXIX, Habita ad populum in basilica beati Petri apostoli, in Ascensione Domini: [sub]levatione per quedam incrementa distinguitur [...] appellat[us est Dominus, quia corpus carneum ad ae]thera libr[avit. Cuius avis semitam igno]ravit qu[isquis eum ad coelum ascendisse] non cr[edit]. De hac solemnitate per] psalm[istam dicitur] (wyd. PL 76, kol. 1217A–1218B)²⁶.

²⁵ AA Gniezno, Zespół: Archiwum Kurii Metropolitalnej, Generalia, sygn. 321, poszyt zawiera m.in. *Catalogus Librorum Bibliothecae Decanatus Leknensis ex anno 1871*; por. też L. Grajkowska, *Biblioteka klasztorna cystersów w Wągrowcu*, „*Studia Gnesnensia*” 1981, t. 6, s. 209–220.

²⁶ *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, red. J.P. Migne, t. 1–217, Paris 1844–1855.

Proweniencja: karta pokrywa okładzinę starodruku: Wilhelm Durandus, *Rationale Divinorum Officiorum*, Venezia, Grazioso Percacino, 1586. Karta tytułowa druku: *Inscriptus Catalogo Librorum Monasterii Wangrouecensis* (XVII w.), *Fratrui Christophorii Pangrocii* (XVII w.).

2. Fragment rękopisu z oprawy starodruku o sygn. AA Gniezno BS 3497

Łac., k. XII w. Fragment pergaminowej karty o rozmiarze ok. 385 × 220 mm. Zachowane fragmenty 2 kolumn pisma. Szerokość kol.: 126 mm, wysokość kol.: ok. 380 mm, intercolumnium: 24 mm. 45 wierszy, interlinia ok. 0,9 mm. Rubrykacje (il. 3).

Zawartość: 1. Augustinus Hipponensis, *Sermones*, 21, Sermo CLXXIX. In Ascensione Domini, IV: [...] *mutantur astra concurrunt* [...] *cęli ianuas per [ipsum] securus intrabit. Amen* (wyd. PL 39, kol. 2085).

2. Gregorius Magnus, Homilia XXIX, *Habita ad populum in basilica beati Petri apostoli, in Ascensione Domini, In die s[an]c[t]o Ascensionis [lectio] c[apitulum] s[an]c[t]i e[vangeli]i s[e]c[un]d[u]m Marcum. [I]n illo tempore recumbentibus undecim discipulis apparuit [...], (Mk. 16,14); Omelia lectionis [be]ati Gregorii pap[ae]. Quod resurrectionem Dominicam [...] prius quam celum Dominus ascendat, [eum de] cordis atque infidelitatis duricia* (wyd. PL 76, kol. 1213B–1214A).

Proweniencja: karta pokrywa okładzinę starodruku: Ambrosius Calepinus, *Lexicon*, Köln, Prael, 1534. Karta tytułowa: *Monasterii Vangrouecensis 1621*.

3. Fragment rękopisu z oprawy starodruku o sygn. AA Gniezno BS 4559

Łac., k. XII w. Fragment pergaminowego bifolium o rozmiarze ok. 260 × 240 mm. Widoczne miejsca po zgięciu pergaminowego arkusza wraz z nacięciami, przez które przechodziły nici wiążące składki. Wzdłuż zgięcia bifolium, przy wewnętrznym marginesie fragmentów kart zachowane trójkątne nakłucia (punktowania), służące do ułatwienia liniowania przestrzeni pod zapis. Pierwotnie 2 kolumny pisma na stronie. Zachowane fragmenty 2 kolumn jednej strony i fragment 1 kolumny drugiej strony arkusza. Szerokość kol.: 126 mm. Zachowane 31 niekompletnych wierszy w każdej z kolumn; interlinia ok. 0,9 mm.

Zawartość: 1. Augustinus Hipponensis, *Sermones*, 11, Sermo LXVI, De verbis Evangelii Matthaei, cap. VII, 1–5, *Nolite iudicare, ut non iudicemini, etc.: Vidisti alium indicto publico ieiunio [...]. [sollicitu]dine Deo [donante] observare uolimus no[n] de par[uo] peccato cum Dei adiutorio liberamur. Max[ima]* (wyd. PL 39, kol. 1872–1873).

2. Hrabanus Maurus, Homilia XLV. In Eodem Festo [Vigilia Ascensionis Domini]: *„Neque enim [quia Pater eos Filio dedit] [...]. Quia quod ci[to] e[rat] futurum* (wyd. PL 110, kol. 230D–231B).

Proweniencja: karta pokrywa okładzinę oprawy starodruku: [Martinus de Azpilcueta, *Commentaria in septem distinctiones de paenitentia*, Roma, Tornieri, 1586]; współopraw. z: Martinus de Azpilcueta, *Commentarius de anno Iobelaeo*, Roma, Tornieri, 1585. Proweniencja druku nieznana.

4. Fragment rękopisu z oprawy starodruku o sygn. AA Gniezno BS 5085

Łac., k. XII w. Fragment pergaminowej karty o rozmiarze ok. 420 × 233 mm. Pierwotnie 2 kolumny pisma. Zachowany fragm. 1 kol., 2 zachowana w całości, szerokość kol.: 126 mm, wysokość kol.: 375 mm, intercolumnium: 24 mm. 44 wiersze, interlinia ok. 0,9 mm. Rubrykacje, prosty inicjał G ([G]ratiam) wysokości 6 wersów w kolorze czerwonym.

Zawartość: Hrabanus Maurus, Homilia XLIV, In vigilia Ascensionis Domini. Lectio Epistolae ad Ephesios: *Gratiam et misericordiam Domini Nostri Jesu Christi, quam generi contulit Humano breuiter his uerbis [...]. Ut impleret Omnia, que scripta sunt de gloria* (wyd. PL 110, kol. 226C–228A)

Proweniencja: karta pokrywa okładzinę oprawy starodruku: Benedictus Fidelis, *Paradisus Concionatorum [...] Pars Prima*, Köln, Ioannes Busaeus, 1659; współwyd. z: Benedictus Fidelis, *Paradisus Concionatorum [...] Pars Secunda*, Köln, Ioannes Busaeus, 1659. Karta tytułowa druku: wpis zamazany: *Mon[aster]rii V[an-grovecensis]* (XVII w.); *Mon[aster]rii Vegrov[ecensis]* (XVII w.); wpis przekreślony i z powodu próby wydrapania niekompletny: *Liber B[eate] [Mariae?] V[irginis] Monasteri Bl[ed]zow[iensis] [S]acri [Ord]inis Cistercie[nsis] 1661; Inscript[us] Mon[aster]io Vengr[o]vecens[is] A[nno] D[omini] 1663.*

5. Fragment rękopisu z oprawy starodruku o sygn. AA Gniezno BS 6214

Łac., k. XII w. Fragment pergaminowej karty o rozmiarze ok. 160 × 96 mm. Zachowany fragment 1 kolumny tekstu, szerokość kol.: 126 mm; zachowane 23 wiersze, interlinia ok. 0,9 mm.

Zawartość: Augustinus Hipponensis, Sermo CCCXCV De Ascensione Domini: *Modo ergo carissimi quod audistis, ut sursum cor habeamus [...]. Quare me? Quia membra mea, que membra [!] mea ibi sum. Non enim* (wyd. PL 39, kol. 1716–1717).

Proweniencja: karta pokrywa oprawę okładziny starodruku: *[Regulae Societatis Jesu, Posnaniae, in collegio ejusdem Societatis 1741]*. Na wyklejce dolnej okładki papierowy rękopis zawierający spisy dochodów z folwarków i wsi należących do klasztoru cystersów w Wągrowcu: Łęgowa, Łazisk, Bobrownik, odnotowane w kwietniu 1786 roku

6. AA Gniezno, Ms. Fragm. 1

Łac., k. XII w. Fragment pergaminowej karty o rozmiarze 338 × 228 mm. Pierwotnie 2 kolumny pisma. 1 kolumna niemal w całości utracona, 2 kolumna prawie kompletna. Szerokość kol.: 125 mm, intercolumnium: 24 mm. Liczba zachowanych wierszy: 32 w całości + 4 przycięte, interlinia 0,9 mm. Rubrykacje.

Zawartość: Hrabanus Maurus, Homilia XLV. In Eodem Festo [Vigilia Ascensionis Domini]. *Lectio [euangelii secundum Johanne?]m Beati [Rabani Mauri?] [archie?]piscopi. [Potuit silenter hae]c eadem [verba orationis Patri] Filius d[icere]. [...] rationalis nimium depravata est. [Propem]odum omnes gentes Deum esse faten[ur, licet diver]sis erroribus uerum Deum agnosc[ere]* (por. PL. 110, kol. 228–230).

Proweniencja: na kopercie, w której przechowywany jest fragment, następująca notatka: *Ms. Fragm. 1. Rkps. XII. Mizaldus Antonius, De hortorum cultu, Coloniae, Ioannes Gymnicus, 1576/? Opracowanie: ks. dr Bolz 1971/71.*

7. AA Gniezno, Ms. Fragm. 287

Łac., k. XII w. Fragment pergaminowej karty o rozmiarze 476 × 343 mm. Zachowane 2 kolumny pisma, każda o wysokości 378 mm i szerokości ok. 126 mm, intercolumnium: 25 mm. Liczba wierszy 45, interlinia: ok. 0,9 mm. Rubrykacje, prosty inicjał *H* (*[H]odie*) wysokości 7 wersów w kolorach czerwonym i zielonym.

Zawartość: 1. Gregorius Magnus, Homilia XXIV. *Habita ad populum in basilica beati Laurentii martyris, foris muros Urbis, Feria quarta Paschae: [fin]ito presentis vitę tem[pore ad refectionem] supernę contemplationis [...] Nam qui in persecutorum desideria dignanter inflamat hęc quandoque ad persecutionem roborat per Ihesum Christum dominum nostrum qui cum eo uiuit et regnat in unitate Spiritus Sancti Deus per omnia sęcula seculorum. Amen* (wyd. PL 76, kol. 1188A–1188B).

2. Augustinus Hipponensis, Sermo CCLIII, De diebus Paschalibus: *Sermo beati augustini episcopi. Hodie terminatum est de his que narravit Iohannes quomodo [...] autem Iohannis multum memini. In principio erat uerbum. Ipse dixit. Transcendit nubes et transcend [dit sidera]* (wyd. PL 38, kol. 1179–1182).

Proweniencja: na kopercie, w której przechowywany jest fragment, następująca notatka: *Ms. Fragm. 287. S. Augustini Sermones. XII w. Wyjęto 9.IX.1970, z: Bartholomeus a S. Fausti, Thesaurus religiosorum, Lugduni 1623. Liber Monasterii Wongrouecensis, nr 223. Okładzina. Opracowanie ks. dr Bolz.*

Bibliografia

- Bischoff B., *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin 1979.
- Byczkowska-Sztaba J., *Nieznane fragmenty liturgiku muzycznego na oprawie Kroniki węgrowskiej*, „*Studia i Materiały do dziejów Pałuk*” 2003, t. 4, s. 153–178.
- Derolez A., *The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge 2008.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 26, Kraków 1915.
- Gieysztor A., *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 2009.
- Grajkowska L., *Biblioteka klasztorna cystersów w Wągrowcu*, „*Studia Gnesnensia*” 1981, t. 6, s. 209–220.
- Jażdżewski K.K., *Biblia henrykowska IF 13 i Psalterz trzebnicki IF 440. Dzieła kaligraficzne cystersa lubiąskiego z lat 1238–1245*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1980, t. 25, s. 109–119.
- Jażdżewski K.K., *Dzieła kaligraficzne mnicha Jakuba, kopisty skryptorium cysterskiego w Lubiążu z pierwszej ćwierci XIII wieku*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1976, t. 21, s. 19–44.
- Jażdżewski K.K., *Litera e caudata w dokumentach. Przyczynek do dziejów ortografii i paleografii*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1978, t. 23, s. 40–52.
- Jażdżewski K.K., *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163–1642)*, Wrocław 1992.

- Ker N.R., *From above top line to below top line: a Change into Scribal Practice*, „Celtica” 1960, t. 5, s. 13–16.
- Kwakkel E., *Biting, kissing, and the Treatment of Feet: The Transitional script of the Long Twelfth Century*, w: *Studies in Medieval and Renaissance Book Culture. Turning Over a New Leaf: Change and Development in the Medieval Book*, red. E. Kwakkel, R. McKitterick, R. Thomson, Leiden 2012.
- Lech S., *Homiliarz*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz et al., Lublin 1993, kol. 1179–1180.
- Palmer N.F., *Simul Cantemus, Simul Pausemus. Zur mittelalterlichen Zisterzienserinterpunktation*, w: *Lesevorgänge. Prozesse des Erkennens in mittelalterlichen Texten, Bildern und Handschriften (Medienwandel – Medienwechsel – Medienwissen 11)*, red. E.C. Lutz, M. Backes, S. Matter, Zürich 2010, s. 483–728.
- Parkes M.B., *Pause and Effect: An Introduction to the history of Punctuation in the West*, Aldershot 1992.
- Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, red. J.P. Migne, t. 1–217, Paris 1844–1855.
- Petrucci A., *Censimento dei codici dei secoli XI–XII. Istruzioni per la datazione*, „Studi medievali” 1968, S. III, t. 9, s. 1115–1126.
- Pokora P., Muraszko M., *Skarby drukarstwa i intrologatorstwa ze zbiorów dawnej Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie. Katalog wystawy w Bibliotece Raczyńskich. Poznań, 5–30 maja 2015 r.*, Poznań 2015.
- Powitz G., *Datieren und Lokalisieren nach der Schrift*, „Bibliothek und Wissenschaft” 1976, t. 10, s. 124–139.
- Réginald G., *Homéliers liturgiques médiévaux. Analyse de Manuscrits*, Spoleto 1980.
- Semkowicz W., *Paleografia łacińska*, Kraków 2011.
- Wałkowski A., *Skryptoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII w.*, Zielona Góra–Wrocław 1996.
- Vezin J., *La ponctuation du VIIIe au XIIe siècle*, w: *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*, red. H.J. Martin, J. Vezin, Paris 1990.

JAKUB ŁUKASZEWSKI

**Some comments on the found sections
of the oldest manuscript codex
from the Cistercian monastery
at Łekno-Wągrowiec**

ABSTRACT. The article summarises the results of a query carried out in the Archdiocese Archives in Gniezno during which five old prints bound in parchment sheets that undoubtedly come from one and the same manuscripts were found. In addition, another query in the font MS “Fragmenty” surfaced the existence of yet two more pages (sheets) from the same manuscript that had been already taken out from

the bindings. The codicological and paleographical analyses of the remains of the manuscript show that it must have originated in a Cistercian scriptorium at the end of the twelfth century. The content of the surviving seven sections indicates that they were part of a large-sized collection of homilies (*de tempore, pars aestivalis*). The four old prints with their bindings including the sheets from the manuscript were once kept at the former library of the Cistercian monastery in Wągrowiec. In conclusion then, it can be stated with a great deal of confidence that the manuscript itself, whose pages had been used for the bindings of the books, must have been included in the collection of the monastery's library. The resulting conclusion is that the parchment fragments found in the bindings of the Wągrowiec old prints must be remnants of the oldest known manuscript codex from the old Łekno-Wągrowiec abbey.

KEY WORDS: sections of manuscript, old prints, bindings, Łekno, Wągrowiec, Cistercians, paleography.